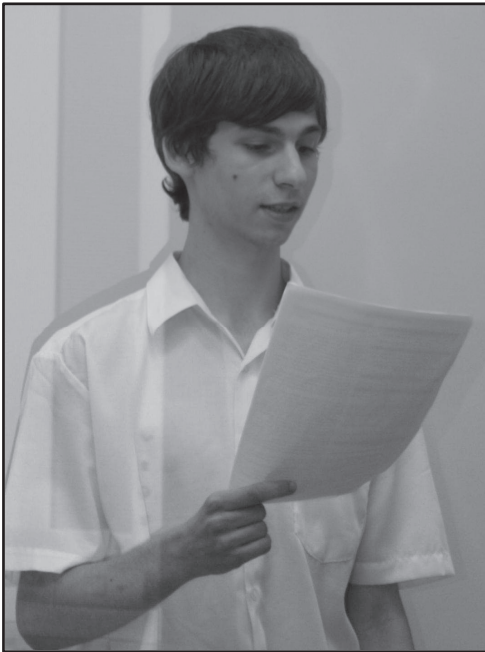

Павло Майборода (Україна)

ПОВСТАННЯ НА ПАНЦЕРНИКУ «ПОТЬОМКІН» В ІСТОРІОГРАФІЇ: РОМАНТИЧНИЙ ОБРАЗ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ МІФОЛОГІЇ

Стаття присвячена аналізу історіографії повстання на панцернику «Потьомкін» (14 – 25 червня 1905 р.). Використовуючи, як спомини учасників повстання, так і спеціальну літературу, автор розглядає народження, розвиток та смерть міфів, пов'язаних з цією подією.

Ключові слова: повстання, панцерник «Потьомкін», міф, історіографія, образ.

Об'єктом дослідження істориків, здебільшого, стають актуалізовані сюжети, в той час як матеріали щодо «забутих» з тих чи інших причин подій можуть порошитись в архівах і бібліотеках, не знаходячи свого дослідника довгі роки. Саме до такого сюжету має намір звернутися автор у своїй розвідці, яка присвячено історичній літературі про повстання на панцернику «Князь Потьомкін-Таврійський».

Незважаючи на те, що в радянські часи повстання на панцернику було предметом вивчення багатьох істориків, дослідження було часто-густо формальним, витриманим в суворих рамках ідеологічних схем, присвячувалося річницям повстання. Лише в період перебудови з'явилися дослідження, в яких панцерник «Потьомкін» став вивчатися не лише як частина певної стратегії більшовицької партії, але й як один з унікальних епізодів Першої російської революції. З розпадом Радянського Союзу повстання на панцернику було практично повністю забуте, хоча, на нашу думку, можливості цього сюжету для істориків ще зовсім не вичерпані, в його вивченні залишається ще багато лакун та протиріч. Перелічуючи лише деякі з них, треба сказати, що досить суперечливими залишаються причини початку повстання (в якості двох основних альтернатив назовемо агітацію лівих партій та нестерпні побутові умови на па-

панцернику) не здійснена реконструкція ходу повстання з застосуванням всіх доступних сьогодні джерел; залишається дискусійним питанням про причини обстрілу Одеси, так само, як і про те, куди цілила команда панцерника (в будинок командуючого чи в Міський театр) тощо.

Одною з тих проблем, на які історики зовсім не звертали своєї уваги – це формування міфу навколо повстання на панцернику «Потьомкін» і тиха «смерть» цього міфу з розпадом Радянського Союзу. На нашу думку, цей міф дуже яскраво ілюструє історичну міфологію взагалі, а тому його вивчення може мати великий інтерес, як у площині вивчення повстання, так і в площині загальноісторичних схем.

Предметом нашого вивчення виступають спомини та спеціальна література про повстання на панцернику «Потьомкін». Об'єднання споминів учасників повстання та літератури історіографічного характеру зроблено з декількох причин. На перших етапах вивчення повстання дуже важко розрізнити дослідницьку та джерельну літературу – учасники повстання користуються широким колом документів, а дослідники у своїх висновках здебільшого переказують наявні джерела. Джерельна література, що з'явилась пізніше, у Радянському Союзі, не ставить за мету висвітлення окремих фактів, а лише ілюстрування певних ідеологічних схем, вироблених в історіографії, а тому знов таки дуже наближена до дослідницької літератури.

Народження міфу. Розгляд дореволюційної літератури ми почнемо зі споминів Олександра Коваленко (1875 – 1963) «Одинадцять днів на панцернику «Князь Потьомкін-Таврійський» [15], які були опубліковані на сторінках журналу «Былое». Олександр Коваленко був інженером-механіком на «Потьомкіні», тобто належав до офіцерського складу судна, але приєднався до повсталі команди і був одним з найактивніших учасників подій. Свідком початку повстання він не був, тому що знаходився в той час у кают-компанії і лише пізніше по словах матросів судна реконструював його хід.

Щодо одного з найдискусійніших питань повстання – внесення на палубу брезенту – він говорить, що цей наказ став фатальним для Гіляровського, а тому вже не дізнатися, для чого саме знадобився брезент офіцеру [15, №1, 96-97]. О. Коваленко був одним з перших, хто описав одночасні постріли: з одного боку Гіляровського у Вакуленчука, з іншого – Матюшенка в Гіляровського [15, №1, 97-98]. З цього образу одночасних пострілів та Матюшенка, який всього на кілька

секунд не встигає врятувати свого товариша згодом виросте ціла батальна сцена, що не поступається голлівудським бойовикам. О. Коваленко також перший, хто описує напівроздягненого капітана панцерника Голікова, що його матроси витягли з трюми та скарали на смерть [15, №1, 98].

Намагаючись розібратися з причинами повстання, О. Коваленко говорить, що на його думку (не будемо забувати, що це свідчення офіцера), матроси на судні не мали причин до повстання таких розмірів, яке було ними вчинено. Офіцери вели себе з ними достатньо порядно, а роботи в них було менше, ніж у звичайних солдат. Тому Коваленко вважає, що повстання було викликано не побутовими умовами, а загальною революційною обстановкою, тим, що у самому розпалі була революція і матроси не могли залишатися осторонь [15, №1, 100-101].

Разом з приходом панцерника до Одеси наш автор описує натовп, для якого судно було дивним знаменням революції, чимось на зразок свята, що раптово з'явилося посеред сірих буднів. Звичайні жителі міста раніше ніколи не могли так пильно роздивлятися корабель (та ще й корабель, на якому було скинуто владу офіцерів), і тому незабаром на панцернику було вже неможливо зробити кроку, не наштотхнувшись на «публіку», що прибула з міста [15, №1, 104]. Однак команда, що звикла до військової дисципліни, незабаром поклала кінець цьому святкуванню, вигнавши за деякими виключеннями всіх цивільних. Тут слід відзначити, що О. Коваленко не описує команду як однамнітну масу матросів. Він пише, що на судні існувало принаймні три партії – тих, що підтримували революцію (сто п'ятдесят чоловік), ворожих до цих перших (сімдесят чоловік) і решту команди, що переходила на сторону то однієї, то іншої партії [15, №2, 130-131].

Вже було відзначено, що одним з найбільш проблематичних питань у вивченні повстання на панцернику залишається питання про причини пострілів по місту. Справа в тому, що довгий час, незважаючи на радикальні погрози одеській владі, команда «Потьомкіна» відмовлялася від пострілів по місту. А коли це рішення було прийнято, то місто було обстріляно саме тоді, коли потьомкінці знаходилася в місті на похоронах Вакуленчука. О. Коваленко, як і інші автори, додає до розуміння цієї загадки не багато: він говорить, що «сама собою напращивалась думка бомбардировать театр» [15, №2, 131]. Ще не знаючи про зраду Ведермесра, О. Коваленко пише, що промахи пояснити не важко: команда панцерника не мала досвіду, тому і не змогла здійсню-

ти точних пострілів. Дивним тут здається те, що в історіографії без застережень приймають версію, яку, судячи з усього створив сам Вермеєр, ігноруючи, як те, що така версія була вигідна для її творця вже тим, що, таким чином, він виправдовував себе в очах царату, так і відсутність досвіду команди, яку описує вже О. Коваленко.

Важливим є також свідчення О. Коваленка про те, що під час «німого бою» з кораблями Чорноморської ескадри Кригера, він не дав частині команди вибігти на палубу і підтримати крики «ура», що лунали з інших кораблів. Інженер-механік вважав, що, поки хоча б одна гармата направлена на «Потьомкін» зарано залишати свої бойові пости [15, №2, 139].

У двох перших номерах «Былого» не міститься ніяких згадок про національний момент, але вже в третьому О. Коваленко достатньо часто, як на той час, торкається національного питання. Він пише, що разом з Російською революцією в Україні також можливо буде владнати життя «на началах свободы и справедливости» [15, №3, 149]. Тут треба вказати, що все ж соціальний аспект прагнень Коваленка преважує над національним: він не може думати про хоч якусь автономію України без перебудови життя у всій імперії. Далі, описуючи плавання до Феодосії, наш автор констатує, що на судні звучить у більшості українська мова і, що дивлячись на звичаї команди, йому спадає на думку, що ось так ходили морем запорожці [15, №3, 63].

Вже в мемуарах О. Коваленка з'являється розповсюджена згодом в радянській історіографії «теорія заколоту», згідно з якою проти революційної команди «Потьомкіна» постійно будували заколоти ворожі контрреволюціонери. Але Коваленко як такого ворога-заколотника виводить тільки доктора Голенка, який своїми діями підбурює команду «Георгія Победоносця» до походу в Севастополь [15, №3, 53]. З іншого боку, О. Коваленко добре демонструє втомленість команди наприкінці «потьомкінської Одиссеї»: багато хто з матросів хворів, в тому числі і через нервові перенапруження, у самого Коваленка починалася лихоманка, так що його розповідь дає підстави вважати однією з важливих причин поразки повстання саме перевтому команди.

Закінчуючи розповідь про спомини О. Коваленка, відмітимо ще одну цікаву їх деталь – стиль самого автора. Він так і просякнутий революційним пафосом та любов'ю до захопленої революційними настроями команди. Проілюструємо наше твердження вельми характерною цитатою: «... мысль, что я погибну здесь, в этом неудержимом урагане

грозных страстей и стихийных инстинктов, от руки тех, на чьей стороне всегда были все мои симпатии, чьё угнетение мне было так ненавистно, казалось мне какой-то бессмысленной, жестокой иронией судьбы и отзывалась в моей душе мучительной обидой» (Коваленко описує, як він ледве не загинув під час повстання на панцернику) [15, №1, 92]. У журналі «Былое» був, як про це свідчить сам автор [15, №3, 309] надрукований перший повний варіант його споминів, тоді як всі попередні публікації (тут він навіть не згадує про україномовну публікацію, надруковану на рік раніше) оголошує неповними. В цьому, на нашу думку, ще раз проявляється позиція самого автора: він в першу чергу співпрацював з російськими революційними демократами, а саме з редактором «Былого» Г.Л. Бурцевим, вважаючи в той час, що вільна Україна може бути тільки в вільній Росії. Зважаючи на прекрасний стиль автора, його спогади могли б стати одним з джерел формування романтичного образу навколо «Потьомкіна», але внаслідок того, що О. Коваленко не прийняв Жовтневу революцію та відправився до еміграції у подальшому його ім'я не згадувалося в роботах, присвячених повстанню, а його мемуарами не користувалися.

Одночасно зі споминами О. Коваленко вийшла окремим виданням і розповідь про події на «Потьомкіні» «Кирила», чи, якщо називати його справжнє ім'я, – Анатолія Бржезовського (1879 - ?) [13]. А. Бржезовський був одним з двох «громадянських», що, піднявшись на борт панцерника 15 червня, залишалися на ньому протягом всього повстання. В книзі, яка вийшла під його псевдонімом, перебіг повстання взявся реконструювати Х. Раковський, що зустрів матросів «Потьомкіна» в Констанці і далі деякий час жив разом з ними. Х. Раковський, пояснюючи причини початку повстання, пише, що до матроського вибуху призвели, як свідомі, так і не свідомі фактори (до свідомих він відносить агітацію, до несвідомих – упередження матросів проти офіцерів). Цікаво тут, що, описуючи несвідомі фактори, він, як приклад упередження простих матросів проти офіцерів наводить такий приклад: командування вирішило розповсюдити серед матросів популярну медичну брошуру. Серед матросів це викликало тільки новий сплеск ненависті до офіцерів: вони вирішили, що офіцери, розповсюджуючи медичну брошуру, бажають отруїти їх холерою. Самі офіцери були також не вільні від тих самих забобонів – вже після повстання вони розповсюдили версію про те, що Макаров, знаходячись в змові з матросами, навмисно купив погане м'ясо, щоб у команди був привід для повстання [13, 12-13]. Також Х. Раковський, говорить, що

причини повстання треба шукати не у відношенні до них офіцерів, а в тому, що за останній час – тобто вже під час Першої революції – почуття власного достоїнства у матросів дуже виросло [13, 16-17].

Іншим моментом, який зовсім не згадувався у дослідженнях Радянського періоду, – це присутність на судні штундистів, тобто євангельських християн. Вони досить прихильно описуються Х. Раковським, та це й не дивно, тому, що розходження між будь-якими релігійними течіями та Радянською владою (представником якої стане і Х. Раковський) намітилися вже після Жовтневої революції, а перед нею, як більшовики, так і штундисти знаходилися в опозиції до офіційної влади. Взагалі Х. Раковський приділяє багато релігійним поглядам та практикам учасників повстання. Так, В. Нікішкін, один з головних пропагандистів на судні, користувався для своїх промов книгою проповідей священика – отця Петрова, і самі його промови, напевно в дечому нагадували проповіді перших християн, тому що в них поєднувалися, як релігійні, так і соціальні фактори [13, 26]. А ось судовому священику, отцю Пармену, не пощастило з любов'ю команди. За постійне пияцтво він отримав від команди прізвисько отця Халдея (тобто, невірного, язичника), його поведінка викликала глузування команди. Бачимо, що релігійна компонента була важливою частиною повстання (штундисти, не зважаючи на свої пацифістські погляди, стріляли під час повстання), команда не мала ніякої ворожості до християнських ідеалів, ба навіть використовувала їх для обґрунтування свого протесту й тільки представники офіційної церкви (які асоціювалися з ненависним царатом) викликали одразу серед матросів.

Одним з головних приводів до повстання Х. Раковський вважає особисту сварку між Г. Вакуленчуком та І. Гіляровським. Саме те, що останній намагався вбити Г. Вакуленчука й дало привід матросам здійснити збройний напад на офіцерів. В епізоді з брезентом Х. Раковський говорить, що, можливо, І. Гіляровський наказав принести брезент для того, щоб налякати команду, але теж констатує, що про справжні мотиви офіцера вже ніколи не дізнатися [13, 48-49]. Сам І. Гіляровський зображений як дуже власна людина, що мала радикальні та, подекуди, незрозумілі погляди. Так, за свідченнями матросів, І. Гіляровський «обещал, после окончания войны и поражения японцев, самому отправиться в Петербург, с топором в руках, чтобы наказать министров» [13, 47]. Після таких радикальних заяв не такими вже дивними виглядають дії І. Гіляровського під час повстання. Безладна стрілянина на судні закінчилася тільки після скарання на смерть Є.

Голікова; образ грізного командира, який з'явився перед командою напівроздягненим та благаючим про помилування, призвів до шоку і найбільш розважливі матроси змогли взяти ситуацію в свої руки [13, 59].

Є в розважливій розповіді Х. Раковського про початок повстання й деякі зародки майбутніх міфів. Наведемо тільки один приклад: автор пише, що біля половини команди було утаємничено в плани повстання [13, 30], хоча в іншому місці тексту й констатує, що «Потьомкін» вважався одним з найменш революційних кораблів, де команда складалася з новобранців [13, 38].

Тепер звернемося до тої частини повстання, про яку розповідає Анатолій Бржезовський. Він пише, що, опинившись на судні, відчув надзвичайну підозрілість різних груп, які знаходилися на судні. Переворот було здійснено порівняно невеликою частиною людей, тому, коли команда оговталася від шоку, більшість з матросів не мали чіткого плану дій і підозрювали в зраді, як революційну частину матросів, так і контрреволюціонерів. А. Бржезовський говорить, що під час заключного етапу плавання «Потьомкіну» (на шляху до Румунії) ця більшість навіть взяла владу у свої руки, намагаючись забрати зброю у найбільш революційних членів команди та виставивши охорону біля котлів, побоюючись якоїсь несподіванки від тих, хто був проти капітуляції в Румунії [13, 273-274]. Таким чином, хоча серед матросів «Потьомкіна» більшість належала до «центру», що часто-густо слухняно йшов то за правим, то за лівим флангом, однак в деякі моменти це «болото» брало владу до своїх рук, з одного боку, а з іншого, присутність на судні більшості матросів, які не розуміли ідеалів революції й не погоджувалися з ними, підігрівало атмосферу на судні, робило її підозрілою.

А. Бржезовський також наводить дані про те, чому постріли у місто могли бути неточними. Він пише, що команда мала дуже неточні топографічні карти, однак вважає, що це не виправдовує Ведермеєра, який здійснив зраду. А. Бржезовський описує, що звістка про те, що в театрі відбувалася військова рада, на якій дискутувалося питання, як знищити «Потьомкін», привело команду до обурення внаслідок якого й виникло рішення бомбардувати місто [13, 144-145].

В описанні А. Бржезовським повсякденних звичок та бити «Потьомкіна» знаходимо багато того, що було згодом забуто чи просто не згадувалося в радянській історіографії. Так, автор описує веселу вдачу

команди, для якої поведінка офіцерів ставала предметом постійних жартів і яка цінила сміх та вміла сміятися. Один з таких випадків заслуговує на особливу увагу: в один з найбільш драматичніших епізодів потьомкінської епопеї, перед «німим боєм» з ескадрою Крігера, матроси, хвилюючись, щоб від снарядів з ворожих кораблів не загорілися палуба наказали постійно поливати палубу. Матрос, якому це було доручено, при зближенні «Потьомкіна» з ескадрою звернув увагу на те, що гармати «Потьомкіна» розвертаються то ліворуч, то праворуч, намагаючись постійно тримати під прицілом ескадру, що оточувала панцерник. Напевно команді було не до сміху, але зі сторони то була кумедна картина, й матрос цілком вловив це, почавши розмахувати шлангом (імітуючи ним рухи пушок) та кричати, ніби командує: «Гармати вправо, гармати ліворуч!». Команда підтримала його дружнім сміхом [13, 171]. Мимоволі відчуваєш жаль, коли в книжках, що вийшли вже за Радянської доби читаєш тільки про «революційний обов'язок» і не зустрічаєш ніде цю справжню команду «Потьомкіна», що вміла навіть найтрагічнішу ситуацію обернути на жарт.

Важливі доповнення дає також А. Бржезовський про втому команди як одну з причин здачі панцерника в Румунії. Він не тільки описує, що вся команда потребувала харчів, хворіла та дуже важко переносила постійну роботу в котлах, але також говорить, що вже наприкінці маршруту «Потьомкіна» один з матросів внаслідок нервового перевтомлення зійшов з глузду, спочатку почавши волати, що треба висадити у повітря панцерник (якраз тоді більша частина команди доглядала за правою та лівою партіями на судні, очікуючи якихось ексцесів) а незабаром, після короткого перебування в лазареті помер [13, 271-272]. Це свідчить, як про нервове перевтомлення команди «Потьомкіна», так і про нездорову атмосферу всеохоплюючої підозри, що панувала на судні.

А. Бржезовський йде далі О. Коваленка в описанні «контрреволюційних заколотів». Так, команда «Георгія Победоносця» вимагає, за його словами, направити до себе не тільки доктора Голенка, але й кондукторів Лісового та Бурдюкова [13, 193]. Важко уявити, як команда могла погодитися на таке хоча б тому, що обидва кондуктори були об'єктами ненависті матросів «Потьомкіна», вони ледве вціліли на початку бунту. А. Бржезовський також намагається зняти з команди відповідальність за остаточну поразку «Потьомкіна», говорячи що треба ставити питання: «Почему «Потёмкин», несмотря на все небла-

гоприятные окружающие условия, несмотря на неожиданные удары всяких случайностей и на отсутствие какой-либо серьёзной поддержки извне, всё-таки упорно держался в продолжении целых одиннадцати суток?» [13, 279-280].

Після аналізу цих двох фундаментальних мемуарних праць, звертаючись до спогадів П. Матюшенка, керівника та головного фігуранта повстання, нам доводиться констатувати, що вони дають нам досить мало порівняно з вищезгаданими авторами. Матюшенко лишився вірним собі: його спогади в повній мірі відображують його стихійний анархізм, його підтримку будь-якої революції без чіткого розуміння власної політичної позиції. Свою працю він починає з описання росту свідомості матросів: спочатку начальство підбурювало їх проти громадянського населення – жидів, студентів, інтелігентів, робітників. Але поступово матроси змогли розібратися, що серед жидів є такі самі бідняки, як і серед руських, що їх так само пригнічують багатії, що студенти та інтелігенція – це борці за права матросів, за що їх і відправляють до Сибіру, а робітники – це передові борці за свободу. Усвідомивши це, матроси вирішили добиватися правди в чиновників, але ті виявилися хапугами та привласнювали кошти матросів; тоді вони пішли шукати правди в царя, але й той виявився не кращим. І тоді ненависть матросів обернулася проти офіцерського складу. Такою преамбулою П. Матюшенко відкриває свою розповідь про події на «Потьомкіні», намагаючись простотою стилу та прикладами з життя звичайних матросів викликати підвищену увагу до своїх мемуарів саме простих та неосвічених людей.

Про самого себе П. Матюшенко пише в третій особі, очевидно, щоб не героїзувати оповідання, щоб показати в ньому роль простих матросів, які спільними зусиллями скинули владу вищого командування. Його спомини відрізняються апологетичним характером: будучи найбільш впливовим у складі Судової комісії та фактичним керівником панцерника, він (за мемуарами О. Коваленка та А. Бржезовського) часто йшов за настроями матросів, не вмів твердою рукою взяти на себе командування. Так, П. Матюшенко пояснює відплиття «Потьомкіна» з Одеси тим, що на її рейді стояв «Георгій Победоносець»: матроси, каже він, не хотіли руйнувати народне добро, а тому прийняли рішення йти в Румунію, де сподівалися знайти їжу та вугілля [19, 309]. Інші свідки повстання на «Потьомкіні» описують відплиття з Одеси як стихійне рішення матросів під впливом того, що «Георгій Победоносець» перейшов на бік влади і цим зрадив їх.

П. Матюшенко вважає, що поразку повстання на «Потьомкіні» викликала звичайна випадковість: «Если бы не неожиданное происшествие с «Георгием» мы бы получили в Одессе всё нужное и добились бы даже раздачи казённого оружия населению. Мы приняли бы на броненосец надёжных рабочих, обучили бы их обращению с оружием и довели бы до конца дело освобождения России от деспота-царя и всей сосущей народ стаи помещиков, фабрикантов и капиталистов» [19, 313].

Про причини пострілів по місту П. Матюшенко говорить, що одеська влада зволікала з наданням «Потьомкіну» провізії, а тому на судні вирішили її провчити. Саме описання пострілів вельми характерно та може слугувати підсумком всієї розповіді П. Матюшенка, даючи як прекрасний зразок його стилю, так і манери розповіді: «Через полчаса раздались боевые выстрелы, которые, как гром, раскатились по городу. Почуяла свора царских лизоблюдов и народных грабителей, что пришла к ним не толпа женщин и детей, стариков, безоружных рабочих, как 9 января – просить идиота-царя, чтобы он не отнимал куска хлеба изо рта рабочего ради своих разодетых в золото, парчу и шёлк кукол, а что это пришли честные сыны народа, матросы Чёрного моря, чтобы царской кровью смыть свой позор» [19, 302]. Розповідь П. Матюшенка повинна була слугувати прикладом народної боротьби з царським урядом, але завдяки тому, що була видана підпільно, не отримала широкого розголосу (на відміну від іншої його праці «Листа до офіцерів»). Її було передруковано лише в радянські часи, коли вона вже, нажаль, практично нічого не додавала, як до оцінок сутності повстання, так і за фактажем. Цікавою для дослідника, на нашу думку, є сама манера розповіді автора, його лексика, яка виявляє його невтримну особистість, допомагає краще зрозуміти його мислення.

Однією з перших спроб осмислити повстання на панцернику ліберальною історіографією був невеличкий розділ статті Є. Маєвського «Масовий рух з 1904 по 1907 рр.» виданий в збірнику, одним з редакторів якого був відомий меншовик-інтернаціоналіст Ю. Мартов [18]. Але Є. Маєвський концентрується на описанні подій в самому місті, а не на судні, приділивши зовсім мало уваги безпосередньо подіям повстання. Він вважає, що революційного піднесення, яке мали на початку повстання учасники, не вистачило надовго, а тому «Потьомкін» спіткала невдача. Автор всією своєю розповіддю демонструє, що повстання на панцернику підтримувалося завдяки поштовхам ззовні, а коли їх не стало плам'я повстання на судні згасло. Події на «Потьом-

кіні» мали на погляд автора, велике значення, але повсталим матросам, на погляд автора, не вистачило революційного горіння, хоча вони на їх сторону й перейшов «Георгій Победоносець», і вони мали підтримку з берега.

Після Лютневої революції отримав змогу видати свій збірник «Календар російської революції» вищезгаданий В.Л. Бурцев. В збірнику згідно з місяцями та днями давалося коротке описання подій Першої російської революції. Про події на «Потьомкіні» свою статтю там розмістив О.М. Федоров – письменник та очевидець «потьомкінських днів» у місті. Найбільшу увагу він сконцентрував на описі пожежі в місті 15-16 червня, яка, на його думку, була великою трагедією для революції. О.М. Федоров також добре описує паніку, що панувала у місті під час пострілів «Потьомкіна»: він сидів на четвертому поверсі дому на Нежинській якраз недалеко від того місця, в яке влучив снаряд та бачив все на власні очі. Автор не звинувачує «Потьомкін» ні в паніці, ні в пожежі, вважаючи, що ситуація в місті загострилася через небажання влади йти на поступки. Так як О.М. Федоров був письменником він зміг добре зобразити романтичний образ, що склався вже в очах свідків прибуття «Потьомкіна» до Одеси: «Часа в четыре дня 18-го июня я стоял на обрыве около своей дачи и смотрел в море, ожидая, что вот-вот на горизонте появятся суда Черноморской эскадры из Севастополя и в конце концов взорвут «Потёмкина». И вдруг слева, из-за мыса, где белел маяк, я увидел - броненосец «Потёмкин» шёл вдоль берегов, одинокий и гордый. Чёрный дым, как траурный султан, колебался над ним и далеко тянулся в воздухе, не сливаясь с ним и не тая. Было душно... Парило... И лиловая туча шла из-за моря навстречу отважному и несчастному кораблю, этой железной легенде свободы, которая не забудется никогда» [31, 163-164].

Також після Лютневої революції змогла вийти розповідь одеського журналіста І. Гореліка про події на «Потьомкіні», написана, судячи з назви, за спогадами очевидців. Однак брошура І. Гореліка становить скоріше зразок одеського гумору та різноманітних міфів, деякі з яких сформувалися у середовищі «потьомкинців», а інші – були вигадані автором. Те, що роль останнього в переробці спогадів учасників повстання дуже велика, говорить вже те, що брошура містить в собі багато фактичних помилок: Вакуленчук названий Омельчуком, Матюшенко називається не Панас, а Пантелеймон, тощо. Але, з іншого боку, в описанні знаменитого епізоду з брезентом автор скоріш за все спирається на спогади очевидців, які за дванадцять років встигли значно

міфологізуватися. Командуючий судном Є. Голіков командує вже не просто «Принести брезент!», а «Накрити їх брезентом! Розстріляти!» [7, 8]. Тут вже недалеко й до справжнього накривання брезентом.

І. Горелик описує сам панцерник згідно зі всіма стереотипами, що склалися в Європі про руських. Так, спочатку «страшний бронено-сець» прийшов до Одеси, де зробив нещасним командуючого військами Коханова [7, 9-10], потім направився до Румунії, де обіцяв розстріляти порт Констанцу (це особливо показово в світлі того, що в більш ранніх роботах розповідається про те, що «Потьомкін» поводи-вся особливо делікатно в Румунії, боячись дискредитувати револю-цію) й бідолашний прем'єр-міністр (!) Румунії Стурдза був вимушений скласти з «потьомкінцями» договір, який ще повинні знайти майбутні істориками революції [7, 13]. Зайве й говорити про те, що ніякого договору не існувало в природі. Цей «страшний панцерник» радо приймає з берега горілку та вино, радіючи приєднанню до себе «Гео-ргія Победоносця» [7, 11-12] (хоча, як свідчить Х. Раковський, матро-си не приймали горілки вважаючи, що влада хоче їх споїти).

Ми розібрали вже багато припущень про причини пострілів по місту, але обґрунтування І. Гореліка відрізняється своєю оригінальністю: «... однажды случилась таки история. Приехала в город делегация, пробыла некоторое время и уехала на корабль. Один только матрос зашел в трактир «Юбилей» и застрел там. Делегация вернулась без него. «Потёмкин» ждал полчаса, ждал час и выполнил угрозу: дал по городу боевой выстрел и снёс верхний этаж одного дома на Нежинс-кой улице. Кто знает, чем окончилась бы эта история, если бы матрос не опомнился после выстрела.

- Надо идти. Слышите, меня зовут! – заявил он распивавшей с ним чай компании и поспешно отправился в порт» [7, 9-10].

Цікаві дані повідомляє І. Горелік про К. Фельдмана. Той жив в еміг-рації в Парижі та був, за словами автора, жонатий на дочці Столипіна [7, 9-10]. Також оригінальною є розповідь автора про загибель П. Ма-тюшенка. Він, переїхавши до Миколайова під чужим ім'ям, був спій-маний поліцією і незабаром відпущений, але спускаючись зі сходів поліцейської ділянки був упізнаний кондуктором, якого він випадково зустрів [7, 15]. В цілому, хоча в брошурі І. Гореліка дуже багато явно легендарної та недостовірної інформації, вона є дуже важливою для нас тому, що відображує, з одного боку, ту міфологію, що склалася серед представників команди «Потьомкіна» в еміграції, а з другої,

міфологію звичайних обивателів, які отримували інформацію про «Потьомкін» з переказів та бульварної преси.

Розвиток міфу або Радянська «епопея» панцерника. Звернемося до радянської літератури, присвяченої «Потьомкіну». Нас в першу чергу буде цікавити література 1920-х рр., того часу, коли ще не склався культ особистості Сталіна, і автори могли вільно висловлювати свою думку, не замінюючи її усталеними в «Короткому курсі історії ВКП(б)» вказівками. Нагадаємо читачу, що в грудні 1925 р. відбувся випуск на екрани кінообразу «Потьомкіна» з його епічними сценами розстрілу натовпу на Потьомкінських сходах та накривання матросів брезентом. Література 1920-х рр., яку ми маємо на меті розглянути, здебільшого написана раніше виходу фільму, і тому містить, як багато нових даних про події на «Потьомкіні», так і багато нових міфів, зв'язаних к керівною роллю комуністичної партії в повстанні, далеко не в усьому повторюючи знамениті стереотипи фільму Ейзенштейна.

В 1924 р. вийшов один з найфундаментальніших збірників документів, присвячених повстанню на панцернику [3]. Вже прочитавши вступну сторінку цього видання можна знайти характерну рису, що відрізняє його від всієї дореволюційної літератури: стверджується, що повстання на «Потьомкіні» було першим з тих, в яких активну участь взяли ліві партії (ще не стверджується про виключну роль більшовиків) [3, 1]. В передмові редактора видання відомого революціонера та історика Володимира Невського за даними листівок та преси характеризується ситуація в Одесі з травня по червень 1905 р.. Основну частину книги складають спомины К. Фельдмана (1881 – 1967), який у формі студента опинився на борту судна з завданням від меншовицької партії міста Одеси. За цими споминами, під час бунту було віддано наказ не просто принести брезент, а саме *накрити* їм матросів [3, 53-54], і, таким чином, ми можемо побачити, що еволюція образу брезенту досягла, через брошуру І. Горелика як проміжну стадію, своєї кінцевої мети: брезент вже не грає ролі просто символу, він безпосередньо пов'язаний з діями, підкреслюючи жорстокість офіцерів та невідворотність розстрілу. Тут треба додати цікавий факт: К. Фельдман знявся в ролі самого себе (тобто революційного агітатора) у стрічці С. Ейзенштейна [4, 64, прим.14]. Тому залишається невідомим, чи спала на думку ідея з накриванням матросів брезентом самому режисеру, чи йому допоміг колишній агітатор та учасник повстання. Доречі, на користь того, що К. Фельдман дійсно допомагав С. Ейзенштейну свідчить ще один епізод зі споминів першого: опис мертвого робі-

тника що його К. Фельдман і товариші знайшли на тих самих сходах, де потім режисер зняв свою знамениту сцену розстрілу [3, 80]. Можливо, крім споминів самого С. Ейзенштейна про розстріли в Ризі, на його рішення включити до фільму епізод розстрілу мирного натовпу вплинули також спомини цього колишнього меншовицького агітатора.

А взагалі К. Фельдман здається нам одним з найбільш здібних міфологізаторів повстання на «Потьомкіні». Так, в перевиданні своїх мемуарів, що вийшло в 1955 р. [32] він суттєво доповнив передсмертний діалог команди з Вакуленчуком. Головний герой повстання питає вже не про долю свого ворога, Гіляровського, ні, тепер його цікавить, чи перемогло повстання на судні. Дізнавшись, що на судні панує воля, він «посмотрел на товарищей. Хотел что-то сказать, но у него не хватило сил. Повернул голову к стене. Матюшенко бросился к иллюминатору, отдернул шелковую занавеску. Вместе с ветром в каюту ворвались лучи заходящего солнца. Вакуленчук увидел синевато-багровые волны...» [32, 41]. Пафосу К. Фельдмана міг би позаздрити й О. Коваленко, а факти колишній агітатор так майстерно вписував у вже готові концепції, що вони здавалися більш живими, ніж сама реальність. Так, К. Фельдман, зображуючи діалог команди з делегатом від партії есерів, показав її дивну політичну обізнаність: делегат був облаяний і вигнаний з панцерника за те, що він представник «дрібнобуржуазної партії». Цікаво, що описаний діалог має під собою реальну основу: представник есерів був дійсно вигнаний з «Потьомкіна», скоріше за все, тому, що прибув пізніше за інших делегатів та попав під «гарячу руку» роздратованих матросів. Однак К.Фельдман, майстерно переписуючи минуле, надав цьому діалогу політичного сенсу.

Повертаючись до споминів 1924 р., треба відзначити, що їх сильною стороною є яскраве вираження національного компоненту повстання (автор був євреєм, а тому міг краще бачити всі ті національні протиріччя, що їх мала Російська імперія наприкінці свого існування). Так, він свідчить, що група матросів під керівництвом офіцера Алексєєва була налаштована «патріотично», тобто виступала за очищення судна від жидівських агітаторів [3, 115] (хоча царський уряд завжди говорив про «жидівських агітаторів» у множині, в реальності колега К. Фельдмана А. Бржезовський, судячи з фамілії був поляком). Але найбільш цікавою з точки зору демонстрації національних протиріч «в'язниці

народов» є друга частина споминів, що описує втечу К. Фельдмана з в'язниці, але її аналіз виходить за рамки нашого дослідження.

В тому ж виданні 1924 р. був опублікований уривок зі споминів І. Єгорова (під псевдонімом К. Орлова), що суттєво доповнює міфологію К. Фельдмана. К. Орлов повідомляє нам, що повстання на «Потьомкіні» розпочалося раніше запланованого Централкою тільки внаслідок того, що анархісти й есери не бажали чекати загального повстання на флоті [3, 321]. Та й взагалі в «Потьомкіна» були плани не більше, не менше, як залишити замість себе в Одесі «Георгія Победоносця», що мав вести артилерійський обстріл міста, а самому обійти всі порти Чорного моря, підняти там повстання і повести війну проти царського уряду [3, 325]. Тут ми бачимо остаточне оформлення ще одного міфу: від туманних планів по захопленню Одеси спочатку до спільної боротьби разом з робітничими та селянами, а потім і до операції по захопленню всього Чорноморського узбережжя.

В цьому ж збірнику документів можна ознайомитися і з міфологією, що продукувалася в офіційних колах Російської імперії та була направлена не применшення революційного значення повстання на «Потьомкіні». Так, матрос Кузьма Перелигін, що незабаром після закінчення повстання повернувся до імперії, головним винуватцем всіх подій називає П. Матюшенко – він вбив більшість офіцерів, підбурював матросів до бунту, встановив на судні тиранію [3, 236]. Також цей матрос звинувачує у розгортанні повстання євреїв, що опинилися на судні та почали агітувати проти царя [3, 240]. Тут ми маємо цілковиту узгодженість свідчень К. Фельдмана про антисемітизм деяких з членів команди та позицією К. Перелигіна, для якого будь-який агітатор був євреєм, що розбещував загалом вірну царю команду. Але, з іншого боку, для К. Перелигіна, незважаючи на таку свою контрреволюційну позицію, повстання на «Потьомкіні» теж було «ужасной и потрясающей картиной» [3, 235], що не могла залишити байдужим. Доповнюють дані К. Перелигіна офіцер Шульц, який свідчить про те, що Алексєєв, якого обрали капітаном, дав слово допомогти офіцерам залишитися живими, а самому вести підривну роботу на судні [3, 263]. А після прочитання доповіді царського шпигуна Меласа стає зрозумілим, що з «Потьомкіна», користуючись відрядженнями на берег, дійсно втекло кілька матросів [3, 270], що може пояснюватися, як тяжкою роботою і відсутністю нормального харчування на судні, так і особистою жорстокістю П. Матюшенко, який у розпалі емоцій міг погрожувати матросам і смертю. Всі ці дані свідчать про існування на

«Потьомкіні» реальної опозиції, яка мала свій погляд на повстання та не сприймала нову владу на кораблі на чолі з П. Матюшенко та агітаторами, що прибули з Одеси.

Серед інших авторів, що опублікували свої спомини в середині 1920-х рр., слід відмітити С. Денисенко [8]. Він говорить, що керівництво всім повстанням, у зв'язку з виходом «Потьомкіна» у відкрите море перейшло на броненосець, і саме він тепер повинен був стояти на чолі революції. Тут ми бачимо завершення еволюції ще одного міфу: якщо спочатку автори споминів стверджували, що «Потьомкін» являв собою загрозу для планів Централки і повстання на ньому стало цілковитою несподіванкою, то тепер вже підкреслювалася провідна роль потьомкінців в організації повстання. І. Євстигнєєв в своїх споминах про початок повстання докладно зупиняється на атмосфері, що панувала на флоті, загострює увагу на проблемі харчування. Він вважає, що проблеми з харчуванням були викликані спекою і небажанням капітана та судового доктора йти на компроміс з командою. Його спомини – це приклад співчуття до офіцерів простого матроса, для якого «класовий підхід» ще не стоїть на першому місці, а тому офіцери у споминах І. Євстигнєєва навіть жалкують, що не можуть приєднатися до матросів та по-братерськи прощаються з ними [9, 44]. Інтерес також представляє збірник, присвячений революційному руху в Одесі та на Одещині [1]. Він, крім іншого, містить спомини відомого теоретика партії Є. Ярославського про його сприйняття ситуації в Одесі під час приходу «Потьомкіна». Але найбільший інтерес представляють документи про пожеар в Одеському порту (15-16 червня). Вони свідчать як про те, що кількість жертв внаслідок пострілів у натовп була достатньо значною, так і про те, що деякі царські офіцери співчували натовпу та закликали своїх солдатів припинити стрілянину. Ці документи, на нашу думку, є свідченням плюралізму думок, який ще існував у 1920-х рр. і все ще чекають на свого серйозного дослідника.

Звернемося тепер до спеціальних історичних досліджень, що були написані не учасниками повстання, а професійними істориками. Серед них нашу увагу насамперед привертає коротенька брошура професійного революціонера, голови Кримського союзу РСДРП, І. Генкіна [5]. Автор практично не додає нічого нового до вже відомих фактів, але нас насамперед цікавлять його критичні судження, хоча б через те, що потім протягом майже шістдесяти років вони будуть відсутні в історіографії. Так, він піддає критиці спомини К. Фельдмана,

вважаючи, що той сильно перебільшив підтримку повстання серед одеського гарнізону, з однією сторони, а з іншої, зобразив доктора Голенка, головного винуватця переходу «Георгія Победоносця» на бік уряду, в якості якогось «необычайно хитрого и демоничного провокатора» [5, 29]. З огляду на ці обставини І. Генкин вважає, що повстання на «Потьомкіні» не було приречено на поразку з самого початку, вважає, що все залежало від конкретних обставин та людей [5, 74]. Цікаве також судження І. Генкина про перебільшення свідомості матросів. Так, один з партійних робітників, за його словами, зараховував матросів до соціал-демократів, якщо вони просто ляли уряд. З огляду на це стає зрозумілим, як вийшло, що в своїх споминах К. Фельдман розповідає, про 300 соціал-демократів на панцернику [3, 88] (це в той час, коли ще Х. Раковський говорить про 70 співчуваючих) – він просто прийняв бажане за дійсне, не вдаючись до глибокого аналізу, до якої партії належали матроси і чи належали до партії взагалі.

А.Герасимов в своєму дослідженні панцерника «Потьомкіна» використовує архівні документи, завдяки яким йому вдається реконструювати суд над потьомкінцями та стверджувати, що у вироку відсутні згадки про брезент, яким повинні були накрити матросів [6, 24]. Завдяки цій інформації ми можемо побачити, що царський уряд також трудився над власною міфологією повстання на панцернику, виключаючи відтіля згадки про брезент, присутність якого в історії могла стати доказом того, що бунт спровокували саме офіцер І.Гіляровський та капітан Є.Голіков. Головну причину поразки повстання А.Герасимов бачить в тому, що соціал-демократи не змогли опанувати матроські маси, а також через тактику меншовиків до замирення [6, 12]. Автор плутається у спробі розібратися з причинами обстрілу Одеси: так, з одного боку, він говорить, що бомбардування було викликано промовою Матюшенка, який закликав помститися за розстріл в Одеському порту, а з іншого, що обстріл був викликаний стріляниною в делегатів від «Потьомкіна», що перебували на похороні Г.Вакуленчука [6, 44-45]. Ця плутанина, на нашу думку, відображує протиріччя у самих споминах, в яких ці точки зору співіснують. Недоліком автора дослідження є те, що він, не намагаючись розібратися в першоджерелах просто переніс в своє дослідження обидві точки зору на обстріл Одеси. Насамкінець А.Герасимов є ще одним автором, який надає нам цікаву інформацію про життя К. Фельдмана. Той, зазначається в нашому дослідженні, був причетний до палкої антибільшовицької агіта-

ції в середині 1917 р [6, 88, прим.1]. Якщо зіставити це з даними, що нам повідомляє в своїй брошурі І.Горелик, то ми отримаємо досить таки цікавий образ одного з головних героїв «Потьомкіна», що був жонатий на дочці П.Столипіна, займався під час революції антибільшовицькою пропагандою, а потім брав активну участь у створенні, як кінематографічного, так і книжного міфу про «Потьомкін».

Найбільш фундаментальним дослідником повстання на «Потьомкіні» у 1920-х рр. був А.Платонов. Він провів роботу, направлену на виявлення нових матеріалів про повстання в центральних архівах, в результаті чого зміг виявити низку нових фактів: наприклад, він наводить вельми цікавий лист одного з партійних робітників, котрий, перебуваючи у розпачі внаслідок поразки повстання на «Потьомкіні», посилає всю Одесу разом з її незграбними робітниками та агітаторами до дідька [25, 60]. Також він наводить інформацію про те, що на багатьох судах Чорноморського флоту погані щі використовувалися як привід для повстання [25, 14] – тобто в ситуації на «Потьомкіні» не було нічого екстраординарного, тому автор схиляється до думки, що команда панцерника навмисно надала повстанню такий розмах. Цікавим і новим є також описання переслідування «Потьомкіна» міноносом «Стрімкий», команда якого цілком складалася з офіцерів [25, 111-122]. В книзі наведено лист Кирила (А.Бржезовського) про те, чому на «Потьомкіні» не прийняли делегатів від партії есерів: цей лист перегукується з наведеним вище описом вигнання есерів з «Потьомкіна» К.Фельдмана. Однак в ньому практично відсутня міфологія – в документі просто пояснюється, що есерівська пропаганда була менш розповсюдженою, а тому їх не прийняли на судно [18, 39]. На нашу думку, все було ще простіше: матроси, побачивши, що на судні забагато агітаторів, вигнали більшість з них, залишивши тільки трьох; тому есерівська делегація, яка прибула пізніше, не була допущена на панцерник. Взагалі автор намагається дати огляд подій з позицій різних таборів – він докладно зупиняється на агітації есерів і меншовиків, намагається дати цілісну картину реакції уряду на повстання. Однак і А.Платонов не уникає плутанини: так, він наводить архівну записку, яка говорить, що на «Потьомкіні» все було готово для повстання, а з іншого боку, пише, що на панцернику чекали повстання на флоті [25, 43-44]. Ми вже говорили, що така плутанина в дослідженнях 1920-х рр. обумовлена плутаниною в самих джерелах. І насамкінець А.Платонов наводить цікаву карту Одеси [25, 63]: на ній позначені місця, куди влучили снаряди; переглядаючи її стає зрозумілим, що

однією з цілей «Потьомкіна» міг бути Оперний театр, а іншою Соборна площа.

Свій власний погляд на події навколо повстання на «Потьомкіні», починає формуватися і в Україні. У розпалі була компанія по українізації, тому не дивним виявляється видання книжки І.Жукова «Пароплав Потьомкін» українською мовою [10]. В книзі передруковано частину споминів П.Матюшенка, що він їх написав у листі до Кримського союзу РСДРП. З іншого цікава позиція І.Жукова по питанню про розбіжності між більшовиками та меншовиками. І.Жуков вважає ці суперечки «високими справами», які не бралися до уваги матросами; важливішими, на його думку, були реальні дії, зроблені на користь революції [10, 4]. Доречі, вже в двадцяті роки ця позиція про вторинність розбіжностей між більшовиками та меншовиками стала неприйнятною для керівництва СРСР і була піддана критиці в книзі А.Герасимова [6, 10].

Перебуваючи в еміграції, відомий письменник І.Багрянний також намагався створити українську версію «потьомкінського міфу». Прочитавши в якійсь із мемуарних праць, що знаменита фраза: «Та доки ж ми будемо рабами!» була сказана Г.Вакуленчуком (чи П.Матюшенком за іншою версією) українською, він вирішує написати про потьомкінців як про продовжувачів традицій Самійла Кішки та козацького Запоріжжя, але, нажаль, цей проект не був реалізований [13, 22].

Перейдемо тепер до стислої характеристики літератури, що була видана до 50-ої річниці повстання на панцернику. І. Личов у своїх споминах дає не тільки картину подій на панцернику, а й розповідає про свої пригоди в Румунії, Канаді та Сполучених Штатах [17]. Хоча книга й закріплює стереотипи, що склалися навколо повстання в Радянську добу (зрадницька тактика меншовиків, відсутність більшовицького керівництва на судні, узгодження реальних дій потьомкінців з вказівками В.Леніна), однак автор – в найкращих традиціях мемуарів К.Фельдмана – багато уваги присвячує пригніченню національних меншин. Він висвітлює, в якому положенні опинилися україномовні моряки, що їх царські офіцери вважали за неповноцінних людей внаслідок того, вони не розуміли російської [17, 34-35]. Також цікаво автор зображує своє життя в Румунії після закінчення одинадцятиденної епопеї «Потьомкіна». Хоча життя в Румунії для потьомкінців було сповнено лиха, однак вони знаходили можливість проводити акції протесту, об'єднувалися в комуни, допомагали один одному. І

тільки після Селянського повстання 1907 р. більшість з матросів панцерника було заарештовано, і Личов був вимушений поїхати з країни. Його нариси з життя потьомкінців у США та Канаді також мають значний інтерес: він показує несправедливість «американського» способу життя, нерозвиненість профспілкового руху в цій країні. Але найбільш цікавим для нас є наступне повідомлення І.Личова: розповідаючи про повернення з еміграції до Росії, він змальовує зіткнення, які мали місце між більшовиками та меншовиками, говорячи, що вони не могли навіть уявити собі рівень конфронтації між цими двома партіями в Росії [17, 132]. І.Личов, напевно зовсім не бажаючи цього, власноруч спростовує міф про зрадництво меншовиків під час Першої революції: суперечки між так званою меншістю та більшістю не були значними в 1905 р.; не були вони серйозними й серед соціал-демократів, що перебували в еміграції. І тільки в 1917 р. боротьба між двома партіями загострилася, але після перемоги більшовиків корені ворожнечі, що була очевидна для сучасників 1917 р. стали шукати раніше, переносючи їх і на події на «Потьомкіні». Кілька разів в періодичній пресі публікувалися також замітки І.Личова, які у скороченому вигляді були покликані продемонструвати сутність повстання на панцернику. Наведемо з них одне місце, яке, на нашу думку, добре характеризує основні риси радянського наративу про «Потьомкін»: редукацію (спрощення) розповіді та деіндивідуалізацію (уникнення особистої відповідальності): «Матросы быстро разобрали ружья, выбежали на ют, где толпились офицеры. Первые пули прошли Гиляровского, затем – Неупокоева. Нашли спрятавшегося Голикова – прикончили. Расстреляли и других наиболее ненавистных офицеров» [2, 20].

Практично нічого нового до вже відомої картини не додають інші спомины, що виходили в цей час [27; 23]. Навіть М.П. Рижий, котрий, за свідченням Х.Раковського, під час потьомкінської епопеї вів щоденник [13, 4], не повідомляє нічого нового в своїх споминах, обмежуючись добре відомими фразами та стереотипами. Ба більше, численні коментарії, що розміщені після споминів, багато додають до не завжди чіткої картини, що її малюють ветерани, виправляють їх численні помилки. Мабуть єдиною новою деталлю споминів стала розповідь про перебування в Румунії, але й тут багато чого залишається підправленим: наприклад, з ідеологічних причин нема жодного слова про Х.Раковського, який зустрів потьомкінців в Румунії та багато в чому допомагав їм. Що й говорити, з одного боку, з часу повстання на

панцернику минуло вже п'ятдесят років і пам'ять потьомкінців вже не тримала всіх деталей повстання, а з іншого боку, повстання вже було міцно вписано в офіційну міфологію і додати щось до неї було важко.

Автор передмови до «Револьюційного руху в Чорноморському флоті» Є.І.Співаковський був першим, хто зробив спробу проаналізувати історіографію, присвячену повстанню на панцернику. Дослідження Є.І.Співаковського заслуговує на увагу хоча б кількістю проаналізованих праць, не зважаючи на те, що в душі всієї радянської науки він бачить в тих працях, які не вкладалися в офіційну ідеологію, негативні риси. Також робота дослідника відзначається цікавою публікацією звітів коменданта порту Констанци Н.Негрі, в яких останній з'являється перед нами як дуже дотепна людина. Ось, наприклад, що він пише про «освячення» царським священиком панцерника після його здачі в Румунії: «После поднятия русского флага на борт поднялся адмирал Писаревский и священник; последний мне сказал, что он совершит службу для изгнания злых духов (он имел такой красный нос, что было очевидно, что в его носу было зборище многих из этих духов)» [27, 25]. Коротку розвідку присвятив повстанню на «Потьомкіні» також С.Ф.Найда [23, 21-81]. Але його робота – це не спроба об'єктивного аналізу повстання, а скоріш, спроба показати, як недосвідченість потьомкінців, відсутність серед них справжнього більшовицького керівництва та проникнення в одеський комітет меншовиків призвели до поразки повстання. Всю суть дослідження С.Ф.Найди можна передати словами кочегара І.Т.Чубука, який розповідав наступним поколінням: «Эх, кабы Ленин в ту пору оказался на «Потёмкине», он сумел бы всколыхнуть революцию по-другому» [16, 168].

Кілька слів треба сказати і про дослідження подій на «Потьомкіні» в Одесі. Ще в 1939 р. Ю.Л.Портний опублікував свою розвідку, в якій на основі знайдених архівних документів описав повстання на пароплаві «Імператор Микола II», яке було спричинено чутками про бунт на панцернику [26]. Я.М.Шнерштейн змальовує події в Одеському порту під час приходу туди «Потьомкіна» [34]. Використовуючи періодичну пресу того часу та матеріали партархіву автору вдається реконструювати настрої робітників та пересічних громадян, які в ті дні побували у порту. Хоча розвідка витримана в суворо-офіційних тонах та «прикрашена» цитатами з Леніна, вона вносить багато нового в аналіз ситуації в Одесі перед та під час приходу туди «Потьомкіна».

До сімдесятої річниці побачили світ дві популярні роботи, присвячені повстанню на панцернику. Перша з них належить М.Столяренко [29] і практично цілком повторює вже сталі погляди радянської історіографії. Автор робить акцент на пропагандистську роботу більшовиків, пояснює невдачу повстання шкідницькими діями меншовиків та відсутністю справжнього революційного командування, хоча й не робить при цьому «козла відпущення» з Матюшенка. Одним з плюсів цієї роботи є те, що автор спирається, як на радянські, так і на дореволюційні джерела, надає, хай і невеличку, інформацію про О.Коваленка. Це вже можна вважати поступом, хоча б тому, що роботи 1950-х рр. обходили останнього цілковитою мовчанкою. Інша робота, присвячена повстанню, належить С.Томілову [30]. В багатьох відношеннях вона вигідно відрізняється від охарактеризованої вище роботи: автор приділяє більше уваги невідомим раніше фактам (докладно змальована побудова панцерника в Миколаївському елінгу [30, 8-19], деякі моменти повстання автор описує з точністю до хвилин, хоча й не вказує, на які джерела спирався). Ще однією значною чеснотою дослідження є більш-менш об'єктивна характеристика Д.Алексєєва, використання нових архівних документів (автору, наприклад, пощастило натрапити на документ, в якому один з царських чиновників заздалегідь намагається знайти катів для страти потьомкінців [30, 76]), жива та образна мова, яка робить читача ніби співучасником подій. Наприкінці книги автор надає стислу характеристику основних музеїв, де розташовуються документи по повстанню та пам'яток, що в них знаходяться. Таким чином, ядро подій на «Потьомкіні» ніби відійшло на другий план, і дослідники звернулися до аналізу вторинних сюжетів так чи інакше пов'язаних з повстанням.

Початком нового етапу дослідження повстання стала монографія Р.Мельникова [30]. Автор перший чітко вказав, за що був відповідальний кожен з членів революційного комітету, яку роль виконував на судні [20, 144-190]. Книга також відрізняється від попередніх робіт обізнаністю автора з технічними характеристиками, як панцерника, так і інших судів Чорноморського флоту, так він відзначає, що потьомкінці не змогли б використати в повній мірі знайдений ними в Феодосії антрацит тому, що він не зовсім підходив для котлів панцерника [20, 144-190]. В дослідженні зроблені перші спроби деміфологізації подій: автор визнає, що під час повстання були вбиті не лише офіцери, а й матроси. З іншого боку, автор приймає на віру те, що Алексєєв, який, за свідченням О.Коваленка під час «німого бою» про-

лежав непритомним [15, 138], повернув штурвал судна, так, що вдалося уникнути зіткнення з ескадрою [20, 144-190]. Значну увагу приділяє Р.Мельников суду та контрагітації царських чиновників; ця «обробка» простих матросів була в деяких випадках доволі успішною та запобігала початку нових заворушень, - не боїться визнати автор [20, 144-190].

Ще далі йде в своїй фундаментальній монографії Б.Гаврилов [4]. Він детально аналізує історіографію повстання, не уникаючи при цьому і робіт 1920-х рр. Також автор суттєво розширив джерельну базу дослідження – він використав матеріали царського судочинства й неопубліковані спомины матросів. Своїм завданням автор ставить визначити соціальний склад учасників повстання та партійної приналежності Судової комісії [4, 11-12]. З першим завданням автор в повній мірі не впорався: він лише зазначив, що більшість учасників повстання, судячи з усього були селянами. Б.Гаврилов також вносить свій вклад в деміфологізацію подій: відзначаючи надзвичайний вплив фільму С.Ейзенштейна, він пише, що навіть учасники повстання після виходу стрічки в своїх мемуарах почали писати про накривання брезентом групи матросів [4, 7]. Разом з тим, Б.Гаврилов, маючи в своєму розпорядженні особливо багато матеріалів про повстання інколи не міг визначитися, якій з суперечливих версій довіряти. Так, існувало кілька версій загибелі Г.Вакуленчука, і автор, намагаючись синтезувати дві з них, зовсім не реалістично, на нашу думку, реконструює поведінку ватажка повстання [4, 41-42]. Ми вже зазначали, що серед свідків повстання з багатьох питань сформувалися різні погляди на події, і синтез їх подекуди веде до того, що з'являється третя точка зору, яка ще гірше перших двох. Б.Гаврилов також першим реконструює організацію влади на судні (так він наводить гіпотетичний список Судової комісії, в яку, як з'ясовується входили й контрреволюційні елементи [4, 50]), на основі багатьох мемуарних досліджень змальовує повсякденне життя матросів.

Продовжує роботу Б.Гаврилова Ю.Кардашев, праця якого значно відрізняється від першого по формі (наближаючись до популярної), але не поступається фундаментальністю [12]. Ю.Кардашев розпочав свою роботу над дослідженням повстання на «Потьомкіні» ще в 1968, коли опублікував новаторську статтю, присвячену розгляду офіційного листування уряду [11]. В монографічному дослідженні Ю.Кардашев підсумовує висновки своїх попередніх праць, а також наводить кілька цікавих фактів, що не зустрічаються в інших авторів. Так,

з'ясовується, що на судні таки був матрос, який з'їв свою порцію червивого борщу, а потім, наляканий майбутньою помстою, втік з панцерника та розповів про свої пригоди одеській владі. А шкіпер Т.Зубченко, один з тих, хто стояв в опозиції до Судової комісії, навіть відправив до рідних листа, запечатаного до пляшки: «Православные люди! Прошу сообщить моей дорогой жене и деткам, что я умираю не от врага, а от руки своего брата. Был два раза на смертельном одре, т.е. 14 июля и 16. По милости трюмного механика Коваленко, артиллерийского кондуктора Шопарева, старшего боцмана Мурзака я оставлене ещё на мучения... Дорогая Маруся, прошу, прости меня. Я умираю за Веру, Царя и Отечество. Крепко вас обнимаю предсмертною рукою. 19 июня 1905 года. Ответ не пиши, а похорони меня на севастопольском кладбище» [12, 48]. Цей лист Т.Зубченко багато в чому відкриває перед нами мислення та положення опозиції на панцернику.

Смерть міфу. Завершимо наше дослідження коротким аналізом сучасних праць, присвячених повстанню. Так, для дослідників стали доступними нові джерела інформації: наприклад, незадовго до смерті дав інтерв'ю найстаріший учасник подій на «Потьомкіні» І.Бешов [35]. Його розповідь мало що додає до картини повстання (він говорить, що бунт проти офіцерів почався з пострілу І.Гіляровського в Г.Вакуленчука. Поміж іншим, він стверджує, що І.Гіляровський був за національністю поляком, і тому так ненавидів команду), але додатковий інтерес становлять його подальші пригоди. Так, він двічі бачився з Леніним (не розуміючи тоді, що говорить з майбутнім вождем Російської революції), побував в Туреччині, Голландії, Ірландії. В останній країні він був затриманий як радянський шпигун, а після звільнення з в'язниці заснував в Ірландії мережу ресторанів. Своє небажання повернутися на батьківщину він пояснював тим, що зник жити на волі, не вважаючи вільною ту країну, яку побудував Сталін.

Разом із розпадом Радянського союзу з'явилась можливість для розробки нових версій повстання на панцернику, створення нових історичних міфів. Так, в часопису «Флот України» вийшла стаття С.Чалого [33], в якій автор стверджує, що більшість учасників повстання на «Потьомкіні» були етнічними українцями, а тому і повстання повинно було мати український характер (дослідник бачив цей характер в неорганізованості матросів, в нерозумінні, що робити з отриманою свободою). І хоча дослідник в своїй статті підняв ряд важливих питань – невивченість етнічного компоненту повстання, постатей П.Матюшенка й О.Коваленка, – залишається тільки пожалкувати, що

його дослідження практично не ґрунтується на джерелах. Автор навіть не використав мемуари О.Коваленка, з яких і справді можливо було б почерпнути велику кількість фактів про українські звички та традиції повсталих.

На іншому фланзі стоять публікації, які продовжують традицію, започатковану ще за часів Російської імперії, коли в повстанні на панцернику обвинувачувалися євреї. Тому в роботах Б.Нікольського [24] та Г.Назарова [21] велика кількість уваги присвячується К.Фельдману, представнику меншовиків на панцернику, а також єдиному єврею на судні. І хоча в публікації Б.Нікольського до ужитку вводяться нові джерела, обидві публікації відзначаються незадовільним науковим рівнем, перш за все тому, що піднімають з забуття розвінчані історичні міфи, а по-друге, тому, що спрощують картину повстання, зводячи його тільки до заколоту Бунду, до фантазії К.Фельдмана та ненависті євреїв до «процвітаючої» Російської імперії.

Незважаючи на появу великої кількості ненаукових версій щодо повстання на панцернику, в останні роки робилися спроби й глибокого аналізу подій на «Потьомкіні». Так, Є.Назарова на основі великої кількості використаних джерел говорила про плани різних верств населення Одеси встановити Південно-Російську республіку [22, 127]. Змовники при цьому планували скористатися військовою потужністю «Потьомкіна», про що в своїх мемуарах пишуть О.Виноградова та С.Орлицький. Інше масштабне дослідження написане Ю.Кадашевим [28]. Автор відмовляється від своїх власних оцінок двадцятирічної давнини, більше не пов'язуючи повстання з більшовицькою партією, публікує у розгорнутому вигляді всі свої розвідки про вплив «Потьомкіна» на уряд та ситуацію в країні. Однак найбільш важливим результатом розвідок автора є публікація анотованого списку, як команди, так і тих осіб, що через ті чи інші причини опинилися на судні [39]. Таким чином, Ю.Кардашевим було частково вирішено одне з найважливіших завдань дослідження повстання: складання списку команди, виявлення її соціального складу та розшуки інформації про подальшу долю кожного з членів екіпажу.

Отже, ми розглянули народження та смерть міфу про один з важливих епізодів Першої російської революції – повстання на панцернику «Потьомкін». Як здається, на основі критичного аналізу деяких міфів можна зробити декілька висновків про основні, ключові моменти повстання. Повстання, на нашу думку, почалося з провокації надто «ради-

кального» офіцеру І.Гіляровського, який своїм наказом винести брезент підписав собі смертний вирок. Однак на основі доступних джерел неможливо з'ясувати, чому повстання, яке почалося з доволі банальних скарг команди на поганий борщ (ми знаємо, що таким чином команда частіше за все домоглася покращення побутових умов) завершилося настільки криваво. Також залишається нез'ясованим питання про обстріл Одеси: всі версії, які представлені в історичних джерелах, мають значні недоліки. На нашу думку, рішення було прийнято під впливом не зовнішніх чинників (таких, як нарада в Оперному театрі та розстріл робітників у порту), а внутрішніх: промова П.Матюшенка настільки розпалила матросів, що вони, не вагаючись, вирішили продемонструвати владі міста військову могутність панцерника. Одною з головних причин поразки повстання була не присутність на судні представників меншовиків, які не приймали ленінської тактики (мемуари К.Фельдмана та А.Бржезовського дозволяють говорити, що вони були-таки доволі радикальними), а розпорошення команди на три ворожі табори. У кінцевому рахунку всі найважливіші рішення (обидва походи до Румунії) приймала більшість, яка не бажала йти до Севастополя і капітулювати, однак - не бажала радикальної боротьби, яка б ставила під загрозу життя більшості учасників повстання.

Також ми розглянули найхарактерніші міфи, що сформувалися навколо повстання. Одним з них був міф з брезентом, формування якого почалося ще в 1917 р. в брошурі І.Гореліка, а дістало свого логічного завершення в споминах К.Фельдмана та було закріплено знаменитою стрічкою С.Ейзенштейна. Ми побачили, що більшість сформованих навколо повстання міфів були наслідком абсолютизації якоїсь однієї сторони подій в протигагу іншим. Поява цих міфів була ніби закладена в самому характеру подій, в яких було щось недоконане, щось таке, що намагалася «підправити» фантазія учасників повстання. Окремо треба виділити ідеологічні міфи, які часто формувалися після вказівок зверху радянського керівництва, однак зустрічаються і в сучасних дослідженнях, автори яких не досить критично підходять до тенденційності того чи іншого джерела. Характерною рисою ідеологічних міфів є те, що вони замість картини реального життя, його багатогранності та суперечливості видають «правильні» промови та дії героїв, узгоджують їх з революційною програмою В.Леніна. Також треба зазначити, що малоефективним є й намагання об'єднати дві міфологі-

чні версії, синтезувати їх. Такий синтез веде лише до народження третього міфу, який є навіть курйознішим, ніж перші два.

Залишається лише додати, що «Потьомкін», на наш погляд, утворив навколо себе таку кількість міфів через те, що перед багатьма з його літописців, він з'явився в якості *романтичного образу*. Це й не дивно: один-єдиний панцерник веде боротьбу з об'єднаними силами могутньої імперії, намагається допомогти місту, що практично поставлено на коліна імперської поліції, робить спроби розгромити можновладців, що радяться в Оперному театрі. Однак реальні події досить сильно відрізнялися від ідеальних – тих, які повинні були статися, але так і залишилися в уяві учасників повстання. І тоді виник міф – «правильний» варіант подій, той, в якому «Потьомкін» повністю вкладався в свій образ романтичного судна, що веде безкомпромісну боротьбу з імперією «в'язниці народів». В цьому сенсі «Потьомкін» представляє собою один з класичних прикладів міфотворення, і подальше вивчення його саме з цієї точки зору буде цікавим, як для істориків Першої російської революції, так і для методологів науки.

Джерела та література:

1. 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одесщине, Кн. 2. – Одесса, 1905. – С. 193 – 228.
2. Воспоминания участников восстания на броненосце «Потёмкин» // Пропагандист и агитатор. – 1955 – №10. – С. 19 – 23.
3. Восстание на броненосце "Князь Потемкин Таврический": Воспоминания, материалы и документы. – М. – Пг., 1924. – 368 с.
4. Гаврилов Б.И. В борьбе за свободу. Восстание на броненосце «Потёмкин». – М., 1987. – 224 с.
5. Генкин И. Восстание на броненосце «Потёмкин Таврический». – М.-Л., 1925. – 80 с.
6. Герасимов А. Красный броненосец. – Л., 1925. – 100 с.
7. Горелик И. Потёмкинские дни (со слов вернувшихся участников потёмкинской трагедии). – Одесса, 1917. – 15 с.
8. Денисенко С. А. Потемкинское восстание: (Воспоминания матроса - потемкинца). // Каторга и ссылка – 1925. – № 5. – С. 28 – 42.
9. Евстигнеев И. М. Начало восстания на «Потемкине»: (Из воспоминаний). // Военный вестник – 1925 – № 24. – С. 42 – 44.
10. Жуков И. Повстання на пароплаві «Потьомкін». – Л., 1924. – 14 с.
11. Кардашев Ю.П. Новые сведения о восстании на броненосце «Потёмкин» // Вопросы истории КПСС. – 1965. – №11. – С. 57-65.
12. Кардашев Ю.П. Буревестники. Революции в России и флот. – М., 1987. – С. 14 – 53.
13. Кирилл. Одиннадцать дней на «Потёмкине». – СПб., 1907. – 283 с.

14. Кирчанів М. «Працюємо! Воюємо!»: з українським словом і пам'яттю про Слобожанщину по світу // Проблеми сучасного підручника середньої та вищої школи. Збірник наукових праць. Вип. 4. – Донецьк, 2007. – С. 18 – 26.
15. Коваленко А.П. Одиннадцать дней на броненосце «Князь Потёмкин-Таврический» // Былое. – 1907. – №1. – С. 88 – 113; №2 – С. 124 – 141; №3 – С. 46–68.
16. Кони́чев К. Потёмки́нец // Дальний Восток, 1955 – №3. – С.165 – 170.
17. Лычѳв И. Потѳмкинцы. Воспоминания участника восстания на броненосце «Потѳмкин-Таврический». – М., 1954. – 135 с.
18. Маевский Е. Массовое движение с 1904 по 1907 гг. // Общественное движение в России в начале XX века. Т.2., Ч.1– СПб., 1909. – С. 66 – 69.
19. Матюшенко А.Н. Правда о «Потѳмкине» // Восстание на броненосце "Князь Потемкин Таврический": Воспоминания, материалы и документы. – М. – Пг., 1924. – С. 285 – 315.
20. Мельников Р.М. Броненосец «Потѳмкин». – М., 1980. – 288 с.
21. Назаров Г. Фельдман на броненосце «Потѳмкин» // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://www.rv.ru/content.php3?id=5758>
22. Назарова Є.П. Регіональний рух на Півдні України: спроби створення Південно-Руської республіки в 1905 р. // Наукові праці історичного факультету Запорозького національного університету, вип. XXVIII, 2010. – С. 124 – 137.
23. Найда С.Ф. Революционное движение в Черноморском флоте в годы первой русской революции. // Военные моряки в период первой русской революции 1905 – 1907. – М., 1955. – С. 21 – 81.
24. Никольский Б. Севастополь, год 1905 // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://www.proza.ru/2010/02/15/1292>
25. Платонов А.П. Восстание в Черноморском флоте в 1905 году в июне в Одессе и в ноябре в Севастополе. – Л., 1925. – С. 9 – 182.
26. Портной Ю.Л. К июльскому восстанию 1905 г. в Черноморском флоте. // Труды исторического факультета ОГУ, Т.1. – Одесса, 1939. – С. 59 – 64.
27. Революционное движение в Черноморском флоте в 1905 – 1907 гг. – М., 1956. – С. 7 – 112.
28. Смирнов И. Книга «Восстание. Броненосец «Потѳмкин» и его команда». // Электронный ресурс [Режим доступа]: http://scepsis.ru/library/id_2483.html
29. Столяренко М.А. Непобеждённая территория революции. – М., 1975. – 126 с.
30. Томилов С.А. Броненосец «Потѳмкин»: очерк. – Одесса, 1975. – 101 с.
31. Федоров А.М. Восстание матросов на броненосце «Князь Потемкин Таврический». // Календарь русской революции. – Пг., 1917. – С. 157 – 164.
32. Фельдман К.И. Броненосец «Потѳмкин». Рассказ участника. – М., 1955. – 222 с.
33. Чалий С. Сто років тому сталася знаменна подія, досі належним чином не поцінована у вітчизняній історії // Електронний ресурс [Режим доступу]: http://www.fleet.sebastopol.ua/index.php?article_to_view=708
34. Шнернштейн Я.М. У истоков революционных традиций (из истории Одесского порта). // Труды ОГУ им. Мечникова, Т.144, серия исторических наук, Вып. 4, 1964. – С. 73 – 89.
35. «Myself and the Military Boat». A meeting with the only living survivor of the Potemkin // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://www.shostakovichinireland.com/potemkin.htm>.
- 36.

**Mutiny on the battleship “Potemkin” in the historiography:
romantic image as the source for mythology**

Considering article is dedicated to analysis of the narrative and scientific literature about mutiny on the ironclad «Potemkin» (14-th – 25-th of June, 1905). Using various kind of narrative sources author taking up birth, development and death of the myths concerned with this event.

Keywords: mutiny, ironclad (battleship) «Potemkin», myth, historiography, image.